

Мікалай Карамзін vs Міхаіл Спяранскі і крах плана Агінскага

УДК 94(476)«18»

Сяргей МАРОЗАЎ,
кандыдат гістарычных
наук, дацэнт

Сяргей МАРОЗАЎ. Мікалай Карамзін vs Міхаіл Спяранскі і крах плана Агінскага. Гісторыя распрацоўкі, абмеркавання ў Пецяярбургу і краху плана Агінскага разглядаецца ў кантэксце палітычнай біяграфіі дзяржсакратара Расійскай імперыі М. Спяранскага. Распрацаваны ім у сакавіку 1811 года праект аднаўлення Вялікага Княства Літоўскага пад кіпетрам Аляксандра I стаў пралогам дзейнасці ў Пецяярбургу з красавіка 1811 года «групы» Агінскага. Абодва праекты – яркая з’ява грамадска-палітычнай думкі Беларусі XIX стагоддзя, а ліст Э. Тышынскага да М. Агінскага, напісаны ў чэрвені 1811 года, які адлюстроўвае дзяржаўніцкія чаканні літвінскай шляхты, варта ўпісаць у гісторыю публіцыстыкі Беларусі.

Ключавыя словы: Вялікае Княства Літоўскае, шляхта Беларусі і Літвы, адраджэнскія настроі, Эразм Тышынскі, праект Міхаіла Спяранскага, план Міхала Агінскага, запіска Мікалая Карамзіна.

Siarhei MAROZAU. Nikolay Karamzin vs Mikhail Speransky and the failure of Oginski's project. The history of Oginski's project is considered in the context of political biography of Russian Empire State Secretary Mikhail Speransky. Designed in March 1811, the project to restore the Grand Duchy of Lithuania under the rule of Russia Emperor Alexander I set the scene for Oginski's "group" in Saint Petersburg in April 1811. Both projects are vivid examples of the socio-political thinking in the 19th century Belarus. Erasm Tishinsky's letter to Michal Oginski of June 1811 illustrating the state aspirations of the Litvin szlachta is worth giving the pride of place in the history of journalism.

Keywords: the Grand Duchy of Lithuania, the Litvin szlachta, revivalist mood, Erasm Tishinsky, Mikhail Speransky's project, Michal Oginski's project, Nikolay Karamzin's note.

У артыкуле разглядаецца гісторыя распрацоўкі, абмеркавання ў Пецяярбургу і краху найбольш вядомага праекта адраджэння Вялікага Княства Літоўскага, распрацаванага ў 1811–1812 гадах групай былых палітыкаў і патрыётаў, вядомага як «план Агінскага». Прыярытэт у яго даследаванні належыць дарэвалюцыйнаму расійскаму этнографу А. Падвысоцкаму, які рэканструяваў гісторыю намаганняў М.К. Агінскага пераканаць імператара Аляксандра I у мэтазгоднасці і неабходнасці аднавіць Вялікае Княства Літоўскае.

Праца А. Падвысоцкага доўгі час заставалася ці не адзінай па дадзенай тэме [1]. Погляд савецкай гістарычнай навукі на Вялікае Княства Літоўскае як на дзяржаву, чужую для беларусаў, не заахвочваў даследчыкаў да распрацоўкі гісторыі змагання за яе адраджэнне. Затое на прынцыпова новым узровень асэнсавання гэтай праблемы выйшла сучасная беларуская гістарыяграфія, для якой гісторыя дзяржаўнасці стала прыярытэтай тэмай.

На мяжы XX–XXI стагоддзяў спецыяльныя артыкулы або раздзелы ў кнігах прысвяцілі плану М.К. Агінскага асобныя беларускія гісторыкі [2; 3]. А. Ерашэвіч выявіў у Расійскім дзяржаўным ваенна-гістарычным архіве (Масква) памятныя запіскі на імя Аляксандра I і «Праект указа аб новай арганізацыі заходніх губерняў», з якіх складаецца гэты план [4]. Такія даты, як 200-годдзе вайны 1812 года і 250-я гадавіна нараджэння М.К. Агінскага, надзвычай актуалізавалі даследаванне праблемы дзяржаватварэння на землях

ПРА АЎТАРА

МАРОЗАЎ Сяргей Паўлавіч.

Нарадзіўся ў 1985 годзе ў г. Дрэздэне (Германія). Скончыў Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы (2007).

З 2009 года працуе ў Гродзенскім дзяржаўным ўніверсітэце імя Янкі Купалы: лабарант, выкладчык, з 2017 года – дацэнт кафедры журналістыкі.

Кандыдат гістарычных навук (2016), дацэнт (2019).

Аўтар 45 навуковых публікацый.

Сфера навуковых інтарэсаў: пытанні адраджэння Вялікага Княства Літоўскага ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі канца XVIII – першай трэці XX стагоддзя.

былога Вялікага Княства Літоўскага ў эпоху напалеонаўскіх войнаў. Гэта знайшло адлюстраванне ў працах А. Лукашэвіча [5; 6], Л. Несцерчука [7] і інш. Гісторыі плана Агінскага ўдзялілі ўвагу літоўскі гісторык Б. Дундуліс [8] і польскі даследчык Д. Наўрат [9].

Вялікую ролю ў вызначэнні стратэгіі палітычных дзеянняў Пецярбурга адносна літоўска-беларускіх зямель напярэдадні вайны 1812 года адыграў расійскі дзяржаўны дзеяч першай трэці XIX стагоддзя Міхаіл Спяранскі (1772–1839), аднак яго погляды на ўладкаванне «польскіх губерняў» Расіі, або «Літвы» (па тэрміналогіі таго часу ў значэнні адпаведна былых Рэчы Паспалітай, Вялікага Княства Літоўскага) не з’яўляліся прадметам спецыяльнага вывучэння пачынаючы ад яго першага біёграфа М. Корфа [10] і да сучаснага даследчыка В. Тамсінава [11].

Адзіная крыніца інфармацыі пра абставіны распрацоўкі ў 1811 годзе групай магнатаў пад кіраўніцтвам М.К. Агінскага плана адраджэння ВКЛ, пра ход яго абмеркавання ў Зімовым палацы і змест размоў палітыка з Аляксандрам I – гэта мемуары самога Агінскага [12]. Пазіцыю праціўнікаў вяртання ліцвінам іх дзяржаўнасці найбольш ярка характарызуе датаваны 1819 годам ліст да імператара расійскага гісторыка М. Карамзіна, вядомы пад назвай «Мненне русскаго гражданина» [13].

Вяўленныя аўтарам артыкула дзве архіўныя крыніцы 1811 года: запіска М. Спяранскага «Об устройстве польских губерний» (сакавік) [14] і пісьмо арыстакрата Э. Тышынскага з Беларусі сенатару М.К. Агінскаму ў Санкт-Пецярбург (чэрвень) [15] пашыраюць навуковыя магчымасці вывучэння гісторыі плана Агінскага і адраджэнскіх настрояў і палітычнага курсу Пецярбурга на беларуска-літоўскіх землях напярэдадні ваеннага сутыкнення Расіі і Францыі [16].

На мяжы 1800–1810-х гадоў палітычнае мысленне інтэлектуальнай і палітычнай эліты Беларусі, якая не змрылася са стратай Вялікага Княства Літоўскага, бударажыла ідэя яго адраджэння як самастойнай дзяржавы або ў

складзе адноўленай Рэчы Паспалітай. Гэта ідэя, паводле слоў аднаго з яе носбітаў Э. Тышынскага, стала «ўсеагульным прадметам размоў і меркаванняў ва ўсіх ніжніх прыватных і публічных сходах» [15, арк. 19 – 19 адв.].

Вельмі прывабным для патрыётаў ВКЛ быў досвед адраджэння Напалеонам польскай дзяржаўнасці на тэрыторыях, што па другім і трэцім падзелам Рэчы Паспалітай адышлі да Аўстрыі і Прусіі. У Варшаўскім герцагстве, межы якога ў 1809 годзе блізка падышлі да Гродна і Брэста, многія бачылі залог вяртання дзяржаўнасці ВКЛ. Шмат хто пакінуў тады Расійскую імперыю, жадаючы прыняць

▲ Вялікае Княства Літоўскае паводле плана М.К. Агінскага
Крыніца: Лукашэвіч А.М. «Польские» проекты в военно-стратегических планах Российской империи (1810 – июнь 1812 г.). – С. 182.

► Міхал Клеафас Агінскі

удзел у будаўніцтве новай дзяржавы, у якой бачылі пераемніцу Рэчы Паспалітай. Польскае войска князя Ю. Панятоўскага папоўнілася ў 1809 годзе тысячамі выхадцаў з заходніх губерняў Расіі. Большая частка сярэдняй шляхты, асабліва каталіцкае і ўніяцкае духавенства, вялікая частка «сельскіх абывацеляў», незадаволеных сваім становішчам, чакалі перамен і звязвалі іх з пытаннем адбудовы ўласнай дзяржаўнасці. Усе гэтыя розныя групы насельніцтва аб'ядноўвала «жаданне быць народам». І не пад скіпетрам расійскага імператара [5, с. 405, 411].

Пра такія палітычныя настроі ў «польскіх» губернях імперыі, дзе «глее агонь паўстання... напегатове прыняць непрыяцеля і аддзяліцца», у сталіцы ведалі. А прычыну нелаяльнасці бачылі ў «летуценнай вольнасці», нязжытай яшчэ «з памяці народнай ранейшага праўлення», і, зразумела, у напалеонаўскай прапагандзе – «спакушэнні непрыяцелем». Галоўным носьбітам гэтага духу вольнасці з'яўлялася шматлікая дробная шляхта [5, с. 404–405]. Напалеон спачатку падаграваў яе рэстаўратарскія мары праз сваіх эмісараў, а потым пайшоў на стварэнне на акупаваных тэрыторыях Беларусі і Літвы падкантрольнага

французскай вайскавай адміністрацыі Вялікага Княства Літоўскага.

Але ў ліцвінскім (беларуска-літоўскім) грамадска-палітычным руху была яшчэ адна плынь, якая ў сваіх марах адбудовы ВКЛ рабіла стаўку на Расію і Аляксандра I. Яе прадстаўлялі вузкая праслойка заможнай шляхты і асобныя магнаты: яны атрымалі пэўныя даброты ад новай улады і баяліся страціць сваю маёмасць, таму і выказвалі лаяльнасць да расійскага ўрада.

Урад Аляксандра I, каб зменшыць пранапалеонаўскія настроі часткі беларуска-літоўскай шляхты, выклікаць сімпатыі мясцовага насельніцтва, а таксама і дзеля вырашэння сваіх знешнепалітычных задач, узяўся падтрымліваць і ўмацоўваць іх надзеі на аднаўленне Вялікага Княства Літоўскага. Вясной 1811 года, калі ўсё больш рэальныя абрысы пачало набываць будучае грандыёзнае сутыкненне з Францыяй і надзвычай актуалізавалася пытанне выкарыстання людскіх і фінансавых рэсурсаў Беларусі і Літвы, Аляксандр I заявіў аб намеры аднавіць у складзе Расійскай імперыі аўтаномнае Вялікае Княства Літоўскае.

Дзяржсакратар Міхаіл Спяранскі, самы ўплывовы санюнік імперыі, прапанаваў Аляксандру I звярнуць увагу на восем заходніх губерняў, якія чакаюць вольнасці і адбудовы дзяржавы і з'яўляюцца «ахілесавай пятай Расіі». «Вайна, канешне, лепш, чым страта васьмі заходніх губерняў», – лічыў М. Спяранскі [9, с. 63, 65; 11, с. 211]. Свае прапановы ён выказаў у сакавіку 1811 года ў запісцы «Аб уладкаванні польскіх губерняў», хоць асобныя яе ідэі выкладаліся ім на паперы яшчэ ў 1810 годзе.

Каб выклікаць прыхільнасць і давер мясцовай шляхты да расійскага ўрада, імператарскі дарадца прапаноўваў даць ёй надзею на жаданыя пераўтварэнні і волю. Дзеля гэтага патрабавалася ў самы кароткі тэрмін – на працягу месяца, бо міжнародная абстаноўка (чаканне вайны з Францыяй) не дазваляе прамаўджаць, – арганізаваць у Вільні мясцовае цывільнае праўленне з камісіяй на чале. Яна павінна даць імператару прапановы

па рэфармаванні краю: як прывесці мясцовае права ў адпаведнасць з расійскім, а дваранства паставіць пад уплыў урада пры дапамозе чыноў і ордэнаў, як забяспечыць паступленне шляхецкай моладзі на ваенную службу, а таксама рабіліся прапановы наконт фінансавай палітыкі, выканання павіннасцей, секулярызацыі царкоўных маёнткаў і інш.

Як толькі паступіць сігнал пра змену Напалеонам ладу праўлення ў Прусіі і Варшаўскім герцагстве, г. зн. пра пачатак аднаўлення ім дзяржаўнасці Польскага каралеўства, М. Спяранскі раіў адразу ж пачаць аднаўленне дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага – «даць гэтай краіне вобраз праўлення, уласцівы яе норавам і звычаям», што адзіна можа папярэдзіць бунт на гэтых землях [14, арк. 20].

Далей, паводле М. Спяранскага, камісія ў Вільні ператвараецца ў вярхоўную ўладу Вялікага Княства Літоўскага – дзяржаўны Літоўскі Савет, які ўзначальвае сам імператар, а ў яго адсутнасць Саветам у Вільні будзе кіраваць намеснік або літоўскі генерал-губернатар. Склікаецца сейм. Ён прыме канстытуцыю, якая вызначыць лад кіравання ў адноўленым княстве. Гэта канстытуцыя, лічыў аўтар запіскі, можа быць на пэўных прынцыпах падрыхтавана ўжо цяпер. У ёй трэба прапісаць правы саслоўяў. Так, дваранства мае аднолькавыя з расійскім правы і павінна несці цывільную або вайсковую службу. Прывязаць шляхту да зямлі можна перадачай ёй на льготных умовах у спадчыннае карыстанне казённых маёнткаў. Сяляне застануцца ў залежнасці ад памешчыкаў, але памер іх падаткаў і павіннасцей рэгламентуецца інвентарамі. Аўтар праекта робіць і такую прапанову: стварыць літоўскія легіёны, якія, аднак, «мала-памалу» трэба вывесці ў іншыя губерні. На падставе патрэбнасці сродкаў на ўзбраенне легіёнаў можна атрымаць пазыку праз латарэю.

«Калі такім чынам польскія нашы Губерні вернуць палітычнае сваё быццё, – фармулюе М. Спяранскі карысць ад рэалізацыі свайго праекта для Расійскай імперыі, – калі адновяцца іх сеймы і ўсё тое, што ў думках іх уяўлялася ім свабо-

дай, калі маладое дваранства атрымае прыстойную службу і шлях да чыноў і званняў, а Дваранства ганаровае будзе мець месцы, велічныя званні і спосаб пражываць свае даходы з некаторай пышнасцю; калі золата іх і частка маёнткаў будзе ў руках Урада шляхам пазык і ўступак; тады пры памяркоўных падатках, пры вядомай лагоднасці нашага праўлення нельга меркаваць, каб паквапіліся яны адарвацца ад Расіі, бо ні Варшаўскае Герцагства, ні самае польскае Каралеўства, калі б яно аднавілася, не дадуць ім тых жа выгод» [14, арк. 25 адв. – 26].

Відавочна, што ўрадавы Пецяярбург усвядоміў значэнне Беларусі як важнейшага фактару, які мог вырашыць лёс будучай вайны. Таму і з'явілася жаданне – у супрацьвагу «польскім намерам» Напалеона – «разбудзіць літоўскі сепаратызм, раздаючы ілюзорныя перспектывы адбудовы Вялікага Княства Літоўскага» [9, с. 71]. Дзеля пасрэдніцтва з патрыятычна настроенай ліцвінскай шляхтай, якая жадала адрады кнства, ураду быў патрэбен энергічны і аўтарытэтны чалавек з яе асяроддзя. Ім стаў Міхал Клеафас Агінскі, які ў пачатку красавіка 1811 года з'явіўся ў сталіцы імперыі. Нагадаем: запіска М. Спяранскага была напісана ў сакавіку.

Вопытны палітык і тонкі дыпламат М.К. Агінскі, які ўжо шмат чым ахвяраваў дзеля сваёй радзімы, расчараваўся ў шчырасці і бескарыслівасці намераў Напалеона адрады Рэч Паспалітую і быў гатовы служыць таму, хто адновіць яе на ўсім яе абшары і з незалежным урадам. Разуমেючы палітычную кан'юнктуру і непазбежнасць барацьбы Францыі з Расіяй, М.К. Агінскі прызнаў за меншае ліха ажыццяўленне адбудовы Вялікага Княства Літоўскага пад скіпетрам расійскага імператара і пачаў настойліва, крок за крокам, падступацца да рэалізацыі гэтай ідэі.

13 (25) красавіка 1811 года ў трохгадзіннай размове з Аляксандрам І сенаатар (гэта званне ён паспеў ужо атрымаць ад імператара) запэўніваў яго ў неабходнасці напярэдадні вайны з Францыяй апырэдзіць Напалеона з яго пла-

нам аднаўлення Польшчы. На наступны дзень пасля гэтай сустрэчы і на працягу года (май 1811 – люты 1812) узначалены ім «творчы калектыў» (Ф.К. Друцкі-Любецкі і К. Любамірскі, якія тады знаходзіліся ў Пецяярбургу, Л. Плятэр і Т. Ваўжэцкі) распрацаваў прапанаваны Аляксандру I план адраджэння Вялікага Княства Літоўскага. Выкладзены ў шэрагу запісак і праектаў, ён стаў вядомы пад назвай «План Агінскага».

У запісцы, пададзенай у канцылярыю імператара 15 (27) мая 1811 года, М.К. Агінскі тлумачыў, што далучаная да Расіі частка Рэчы Паспалітай раней складала асобную дзяржаву – Вялікае Княства Літоўскае, і ліцвіны, нягледзячы на аб'яднанне з Польшкім каралеўствам, захавалі свае звычаі, органы ўлады, войска, суд, нават сейм, які збіраўся па чарзе ў Варшаве і Гродне, і гэтымі дзяржаўнымі атрыбутамі вельмі даражылі. Палітык пераконваў манарха: аднаўленнем княства той заручыцца адданасцю 8-мільённага насельніцтва і атрымае на заходняй мяжы імперыі, дзе яна менш за ўсё абароненая, «апору больш надзейную, чым усе крэпасці і войскі, што там знаходзяцца» [2, с. 207–208].

Пачатак перамоў М.К. Агінскага з урадам меў моцны рэзананс у Беларусі. Настроі той плыні магнатаў і шляхты, якія настойліва імкнуліся да адміністрацыйнай і прававой самастойнасці свайго краю, выказаў ураджэнец Вялікага Княства Літоўскага («Літвы») і яго вялікі патрыёт Эразм Тышынскі. У пісьме М.К. Агінскаму (чэрвень 1811 года) ён ад імя «літоўцаў», якія насяляюць берагі Заходняй Дзвіны, пераконваў сенатара ў неадкладнасці справы вяртання ліцвінам іх дзяржавы. Ён пісаў: «У літоўцаў дагэтуль... агульныя правілы – біцца за айчыну і закон, агульны характар – грэбаваць дастаткам і чынамі, а падтрымаць права і незалежнасць».

Пятнаццаць гадоў дабратворных намераў новага ўрада не маглі б змяніць гэты характар літоўцаў... У літоўцаў яшчэ айчынай – Літва, законам – Статут, заканадаўчай уладай – Сейм... Літоўцы ашалела любяць незалежнасць сваёй

краіны, свае законы і звычаі, любяць углядацца ў прыклады сваіх продкаў, любяць пераймаць ім ... у грамадзянскіх і вайсковых падзвігах... Ад 15-гадовага юнака да 60-гадовага старца няма ў Літве ніводнага шляхціца, які б не палаў жаданнем... або абараняць грудзьмі свае карэнныя законы і перавагі, або радзіць аб справах айчынных і аб справах дзяржавы...

Калі б уладкаваць Літву, якая доўгі час знаходзілася ў саюзе з Польшчай, але якая заўсёды зберагала ўдзельнасць і незалежнасць сваёй нацыі, на больш выгодных, супраць Варшаўскага герцагства, правілах, гэта спыніць незадавальненне, запальчыласць і парыў тых, хто спакушаецца і спакусіўся пустымі надзеямі, але яшчэ і прывабіць на бок тутэйшага ўрада вельмі многіх з-за мяжы.

Літоўцы загінуць без хуткай і рашучай пастановы аб іх долі» [15, арк. 20 адв. – 22 адв.].

Э. Тышынскі папярэджваў, што «цяперашняе становішча літоўцаў... небяспечнае для імперыі» і пагражае ёй катастрофай, бо «варшаўцы» (Варшаўскае герцагства) «штодня крадуць сэрцы (ліцвінаў. – С.М.), адданейшыя ўсерасійскаму скіпетру» [15, арк. 22 адв. – 23]. Гэта пісьмо да М.К. Агінскага, малавядомае да нядаўняга часу, мае моцнае грамадскае гучанне і можа быць аднесена да помнікаў палітычнай публіцыстыкі Беларусі.

Распрацаваны «групай» М.К. Агінскага «Праект указа аб новай арганізацыі заходніх губерняў» (датаваны 22 кастрычніка (3 лістапада) 1811 года) прадугледжваў вяртанне ім ранейшых назвы (Вялікае Княства Літоўскае), сталіцы, адрэдагаванага адпаведна новым рэаліям Статута, а таксама дазвол мець уласны сенат, трыбунал, казну. Паводле прапановы, кіраванне княствам даручалася намесніку, прызначанаму імператарам, з рэзідэнцыяй у Вільні. Яго ўтрыманне павінна было адбывацца за кошт дзяржаўнай казны. Усе пасады ў дзяржаўным кіраўніцтве маглі б займаць толькі ўраджэнцы княства. Для кіравання яго справам ствараецца ў Пецяярбургу, пад кантролем імператара і на чале з адным з міністраў, Літоўская канцылярыя

[2, с. 212–213]. Гэта была спроба вывесці тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага з-пад улады царскай адміністрацыі.

У канцы верасня М.К. Агінскі паехаў у свой радавы маёнтак Залессе ў Ашмянскім павеце Віленскай губерні. Імператар загадаў яму давесці да ведама землякоў, што ён займаецца іх лёсам і магчыма хутка будзе выпадак даказаць ім гэта: «Адно з двух: або ў выпадку вайны я ствараю Каралеўства Польскае... або, калі вайны не будзе, я дам ход нашаму вялікаму праекту па Літве» [12, с. 55]. У час гэтай паездкі ў Беларусь М.К. Агінскі гаварыў усім, хто толькі хацеў яго слухаць, што Аляксандр I даручыў яму скласці праект утварэння з Бelay Русі, Літвы, Валыні, Падолля асобнага каралеўства са сталіцай у Вільні, віцэ-каралём і аддзелам Сена-та. Разам з Т. Ваўжэцкім і Л. Плятэрам яны падрыхтавалі нават спіс будучых чыноўнікаў і «раздавалі» пасады [9, с. 72].

У канцы 1811 – пачатку 1812 года пры ўдзеле дзяржсакратара М. Спяранскага вышэйгаданым аўтарскім калектывам быў распрацаваны праект Канстытуцыі Вялікага Княства Літоўскага. Ён прадугледжваў стварэнне двухпалатнага сейма і ліквідацыю на працягу 10 гадоў, г. зн. да 1821 года, прыгоннай залежнасці сялян [6, с. 185]. У гэты ж час адбылася апошняя размова М.К. Агінскага з царом аб «літоўскіх планах». Пасля ад'езду Аляксандра I у красавіку ў армію, якая стаяла на заходніх межах імперыі, праект больш не абмяркоўвалі.

26 красавіка па Вільні хадзілі чуткі, што адной з мэт візіту імператара сюды было абнародаванне рэстытуцыі Вялікага Княства Літоўскага або Каралеўства Польскага, і гэтага вельмі чакалі. Гаварылі, што ў багажы Аляксандра I знаходзіцца карона апошняга караля Станіслава Аўгуста [9, с. 106–107]. Але група ліцвінскіх палітыкаў, якая ў 1811 годзе пачала супрацоўніцтва з расійскім урадам, моцна памылялася, думаючы, што сваімі дзеяннямі зможа адрэзаць ВКЛ.

Гэтыя ініцыятывы ўсур'ез не ўспрымала імператарскае атачэнне, якое бачыла ў «літоўскіх планах» пагрозу расчлян-

◀ Міхаіл Спяранскі

ня і аслаблення імперыі. Абмеркаванне праекта вяртання незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага выклікала моцнае незадавальненне ў рускім грамадстве ў цэлым. Расійскія арыстакраты, якія мелі маёнткі ў заходніх губернях, западозрылі ў гэтым жаданне рэваншу, да таго ж прадугледжанае планам скасаванне прыгону магло стварыць рызыкаўны прэцэдэнт.

Таксама і частка польскага грамадства супраціўлялася рэалізацыі праекта адбудовы ВКЛ. Для яе гэта было падсілкоўванне ліцвінскага сепаратызму, які веў да разрыву уніі з Польшчай.

Пазіцыю расійскіх нацыяналістычна-кансерватыўных колаў выказаў вядомы расійскі гісторык М. Карамзін у публіцыстычнай нататцы «Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях», перададзенай у сакавіку 1811 года Аляксандру I. Даследчыкі ахарактарызавалі гэты твор як «першы маніфест расійскага кансерватызму».

Афіцыйны гістарыёграф імперыі рэзка асудзіў «новаўвядзенні» першага дзесяцігоддзя праўлення Аляксандра I, за якімі стаяў М. Спяранскі, хоць яго імя нідзе не згадваў. М. Спяранскі ў сваёй рэфарматарскай дзейнасці трымаўся толькі за кошт адабрэння імператара.

► Мікалай Карамзін

За М. Карамзіным жа стаялі магутныя шэрагі расійскіх «ахоўнікаў», якія ненавідзелі дзяржасакратара за смелыя праекты дзяржаўных пераўтварэнняў, за яго сімпатыю да французскай сістэмы кіравання. Адны кіраваліся патрыятычнымі перакананнямі, асцерагаючыся, што рэформы могуць парушыць натуральны гістарычны ход развіцця Расіі і тым нашкодзіць ёй, іншыя проста баяліся за сваё становішча.

У тысячах спісаў разыходзіліся тады па Маскве і Пецярбургу «подметные письма» супраць М. Спяранскага. Яму ставілі ў віну і крытыку расійскай палітычнай сістэмы, і правакацыйную фінансавую палітыку, прыпісвалі прыналежнасць да масонаў, здраду на карысць Францыі і інш.

М. Карамзін быў годным апанентам М. Спяранскага. Яны абодва, гісторык і палітык, хацелі, каб Расія была вялікай, магутнай і грознай дзяржавай у Еўропе, але разыходзіліся ў спосабах дасягнення гэтай магутнасці. Адзін быў абаронцам старых нормаў, другі – уводзіў новыя ідэі. Прыныповае разыходжанне мелася і ў пытанні ўладкавання заходніх губерняў. М. Карамзін лічыў, што асноўнай перашкодай для дасягнення Расіяй вялікадзяржаўнага статусу доўгі час з'яўлялася Рэч Паспалітая, бачыў

палітыка-стратэгічную небяспеку яе магчымага аднаўлення ў любой форме.

Годам раней М. Спяранскі адгаварыў Аляксандра I ад намеру прызначыць М. Карамзіна міністрам народнай асветы. Цяпер чарга была за гісторыкам. Яго «Записка...» адыграла немалаважную ролю ў «падзенні» рэфарматара. Выкладзеная ў ёй рэзка, на мяжы з дзёрзкасцю, крытыка кіравання Аляксандра I спачатку выклікала гнеў імператара. Але потым ён прабачыў М. Карамзіну і зрабіў гэтую гістарычную і палітычную канцэпцыю афіцыйнай, М. Спяранскага ж прынес у ахвяру грамадскай думцы, бо яго выключная дасведчанасць ва ўнутраных і міжнародных справах, інфармаванасць, гатоўнасць да высокай ролі ў кіраванні імперыяй у выпадку вайны з Францыяй, гэтак жа як і смелыя выказванні адносна марудлівасці Аляксандра I у справе рэформ, палохалі манарха. Аднойчы імператар нават загаварыў пра яго расстрэл.

Адстаўка ў сакавіку 1812 года і ссылка М. Спяранскага, якіх дамагліся расійскія нацыяналістычна-кансерватыўныя колы, адыграла вялікую ролю ў правале «літоўскіх» палітычных праектаў. Гісторык «пахаван» і гэты праект рэфарматара.

Нядобразычліўцы святкавалі падзею са Спяранскім як першую перамогу над французамі. У Пермі, дзе ў 1812–1814 гадах той знаходзіўся ў ссылцы, хадзілі чуткі, быццам ён прадаў айчыну не за грошы, а за польскую карону [10, с. 29; 11, с. 250]. Так што сур'ёзнасць намераў высокага расійскага саноўніка адносна «польскіх губерняў», выкладзеных у яго запісцы, не варта змяншаць – пра іх ведала не толькі вузкае кола прыдворных. У той жа час з улікам гістарычнай рэпутацыі М. Спяранскага як дзяржаўнага дзеяча ў нас няма падстаў сумнявацца ў яго асабістай бескарыслінасці адносна прапанаванага ім праекта аднаўлення «палітычнага быцця» ВКЛ.

У 1819 годзе М. Карамзін, адлюстроўваючы погляды расійскай эліты, зноў асудзіў ідэю надання заходнім губерням дзяржаўнасці ў якой бы там ні было

форме. Калі з мэтай усталяваць больш цесны саюз з элітамі Царства Польскага Аляксандр I задумаў аб'яднаць з ім тэрыторыю Правабярэжнай Украіны, Беларусі і Літвы, якія ў канцы XVIII стагоддзя ў выніку падзелу Рэчы Паспалітай адышлі да Расійскай імперыі, у публіцыстычным творы «Записка о Польше» гісторык рэзка запырачыў гэтаму намеру. Ён сцвярджаў, што польская палітыка Аляксандра I наогул несумяшчальная з дзяржаўнымі інтарэсамі, палітычнымі прынцыпамі, абавязкамі расійскага самаўладцы. У намерах імператара Карамзін бачыў здраду вялікадзяржаўнай велічы Расіі: «Ці можаце са спакойным сумленнем адабраць у нас Беларусь, Літву, Валынію, Падолію, зацверджаную ўласнасць Расіі яшчэ да Вашага царавання? – звяртаўся гісторык да манарха. – Хіба гасудары не клянучца берагчы цэласнасць сваіх дзяржаў? ...Мы ўзялі Польшчу мячом – вось наша права, якому ўсе дзяржавы абавязаны сваім быццём... Калі вы аддадзіце іх, то ў Вас запатрабуюць і Кіеў, і Чарнігаў, і Смаленск: бо яны таксама доўга належалі варожай Літве. Або ўсё, або нічога. ...Аднаўленне Польшчы будзе падзеннем Расіі...» [13, арк. 4–6]. Такія погляды М. Карамзіна падтрымліваліся як рускім грамадствам, так і дзяржаўнай уладай.

Такім чынам, прапанаваны М. Спяранскім у сакавіку 1811 года праект аднаўлення Вялікага Княства Літоўскага сведчыць, па-першае, пра сілу рэстаўрацыйскіх настрояў на беларуска-літоўскіх землях, па-другое, пра разуменне ўрадам Аляксандра I важнасці пытання іх дзяржаўнасці для ходу будучай вайны з Францыяй. З палітычнымі пастулатамі М. Спяранскага сугучныя палажэнні праекта, які на працягу красавіка 1811 – лютага 1812 гадоў выпрацавала «група» М.К. Агінскага.

Да абмеркавання ў Пецярбургу праекта адраджэння Вялікага Княства Літоўскага варожа паставіліся, як і да рэфарматарскай дзейнасці М. Спяранскага ў цэлым, расійскія нацыяналістычна-кансерватыўныя колы. Вуснамі свайго ідэолага М. Карамзіна яны асудзілі «літоўскія» палітычныя праекты як па-

грозу расчленення імперыі. «Падзенне» М. Спяранскага пралівае святло на адну з прычын правалу плана Агінскага (яго апошні дакумент датуецца лютым 1812 года), якой айчынная гістарыяграфія раней не надала належнай увагі.

Нягледзячы на правал праектаў «групы» М. Агінскага на стадыі абмеркавання, яны сталі з'яваць у гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі XIX стагоддзя. Разам з датаваным чэрвенем 1811 года лістом Э. Тышынскага, дадзеныя помнікі сведчаць пра адметнасць дзяржаўна-палітычных ідэалаў грамадска-палітычнага руху ў Беларусі і Літве ад гэтых жа ў Польшчы, хоць ён і знаходзіўся «ў цяні» змагання за адбудову Рэчы Паспалітай. ─

Артыкул паступіў
у рэдакцыю 14.01.2019 г.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Подвысоцкий, А. Граф Михаил Огинский и его отношения к императору Александру Павловичу (1807–1815) / А. Подвысоцкий // Русский архив. – 1874. – Кн. 1, № 3. – Стб. 637–710.
2. Адраджэнне: Гістарычны альманах / склад. і навук. рэд. А.П. Грыцкевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – Вып. 1. – 262 с.
3. Ерашэвіч, А. Палітычныя праекты адраджэння Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага ў палітыцы расійскага царызму напярэдадні вайны 1812 г. / А. Ерашэвіч // Гістарычны альманах. – Гародня, 2002. – Т. 6. – С. 84–96.
4. Швед, В.В. Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.) / В.В. Швед. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 416 с.
5. Лукашэвіч, А.М. Политическая ситуация в белорусских губерниях накануне войны 1812 г. в оценке российских служб политического сыска и контрразведки / А.М. Лукашэвіч // Российские и славянские исследования: науч. сб. / редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Вып. 4. – Минск: БГУ, 2009. – С. 403–414.
6. Лукашэвіч, А.М. «Польские» проекты в военно-стратегических планах Российской империи (1810 – июнь 1812 г.) / А.М. Лукашэвіч // Российские и славянские исследования: науч. сб. / редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Вып. 6. – Минск: БГУ, 2011. – С. 179–187.
7. Несцярчук, Л. Міхал Клеафас Агінскі: Ліцвін, Патрыёт, Творца / Л. Несцярчук. – Брэст: Брэсцкая друкарня, 2015. – 355 с.
8. Dundulis, V. Lietuva Europos politikoje. 1795–1815 / V. Dundulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. – 121 p.
9. Nawrot, D. Litwa i Napoleon w 1812 roku / D. Nawrot. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008. – 792 s.
10. Корф, М.А. Жизнь графа Сперанского / М.А. Корф. – Т. 2 (ч. 3, 4 и 5). – СПб.: Издание Императорской публичной библиотеки, 1861. – 388 с.
11. Томсинов, В.А. Светило российской бюрократии. Исторический портрет М.М. Сперанского / В.А. Томсинов. – 5-е изд., обновл. и доп. – М.: Зерцало-М, 2013. – 476 с.
12. Мемуары Михала Клеофаса Огинского о Польше и поляках с 1788 до конца 1815 года: в 2 т.; пер с франц. – Минск: Четыре четверти, 2015. – Т. II. – 440 с.
13. Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі. – Ф. 1165. Воп. 3. Спр. 22.
14. Расійская нацыянальная бібліятэка. – Ф. 731. Спр. 147.
15. Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. – Ф. 12. Спр. 258.
16. Марозаў, С.П. Дзяржаўная традыцыя Вялікага княства Літоўскага ў палітычнай свядомасці першых пакаленняў яго нашчадкаў: погляд з Беларусі, Расіі, Францыі (1811–1832) / С.П. Марозаў // Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. – Серыя Гісторыя, архівазнаўства, крыніцазнаўства / рэд.: Ю.М. Бохан [і інш.]. – Мінск: НГАБ, 2014. – Вып. 12. – С. 171–184.